

Jovvna Jon
Ánne Kirstte
Rávdná

Rauna
Kuokkanen

Dál vai maŋŋelis?

Sohkabealli ja iešmearrideapmi

Mu veardádalli dutkamuš lea almmustuvvan girjin Restructuring Relations: Indigenous Self-Determination, Governance and Gender (Oxford University Press, 2019). Dutkamuššii jearahallen badjel 70 olbmo Sámis, Ruonáeatnamis ja Kanadas. Buohkat ledje eamiálbmogiid gullevaččat, eanaš nissonolbmot. Dutkamuša lea ruhtadan Kanada dutkanráđđi (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada) jagiin 2011-2015.

Váldočuoggát

1. Sámedikkiid dásseárvostrategiijat eai váldde doarvái bures vuhtii struktuvrralaš váldegaskavuodaid servodagas ja politihkas.
2. Sohkabealleáššiid ja iešmearrideami gaskasaš hierarkiija, man mielde sohkabealleáššiid sáhtta čovdit maŋŋelis go leat oľahan iešmearrideami, caggá eamiálbmogiid servodatovdáneami.
3. Iešmearrideami “rematriašuvdna” máksá eamiálbmogiid politihkalaš jurddašeami ealáskahttima oktanaga sohkabealleveahkaválddi eastademiin.

Láidehus

Eamiálbmotpolitihkas gullá dávjá oainnuid, ahte go mii vuos “oažžut iešmearrideami” ja leat ásahan iešstivrenguogádagaid dalle buot šaddá buorre. Oainnuid duohken lea jurdda, ahte buot mii lea boastut eamiálbmotservodagain lea kolonialismma sivva, ja danin iešmearrideapmi čovdá buot boastto- ja váttisvuodaid. Dákkár oainnuid geavahit dávjá garvit kritihka sohkabealledásseárvvu váilumis dahje sohkabealleveahkaválddis servodagas – das, ahte ásahusat eai leat bargan doarvái sohkabeallevealaheami eastademiin. Beroškeahhtá alla veahkaválddi loguin iežasat servodagain, eamiálbmogiid iešmearridandiskurssat ja iešstivrenguogádagaid eai leat gidden doarvái fuomášumi dákkár vuoddoolmmošvuogátvuodaid duolbmumii.

Dát ii leat dušše boastto muhto maid váralaš jurddašvuohki. Sihke dutkit ja aktivisttat čujuhit dan duohtavuhtii, ahte jos seksisma ja buot dan albmaneamit eai váldo vuhtii dakkaviđe go ceggegoahit politihkalaš ásahusaid, sohkabeallái guoski olggušteapmi ja soardin šaddet ásahusaid ja iešmearrideami ollašuhttima earutkeahtes oassin. Politihkadutkit gohčodit dan “bálggis-sorjevašvuohčan” (eang. path dependency); go ásahus lea ceggejuvvon, dat čuovvu bálgá man ala dat lea ásahuvvon, ja ásahusa lea hui váttis maŋŋá rievdatišgoahit. Jos olggušteaddji ideat šaddet politihkalaš ásahusaid ja váldevuogádagaid vuodđun, daid bálggis-sorjevašvuohča nanosmahtta sohkabeliid eahpedásseárvvu buot doaimavugiin ja mearrádusaid dahkamis. Dát lea leamaš vuohhtimis maiddá eamiálbmogiid iešmearridan- ja suverenitehta dáistalusain.

Čuolbma

Artihkalaráiddu vuosttas oassi gieđahallá iešmearrideami doahpaga ja dan, mo riektediskursa lea menddo gárži áddet ja dulkot eamiálbmogiid iešmearrideami. Eamiálbmogiidda iešmearrideapmi lea riekti muhto maid kollektiiva vuoddoárvu; oktasaš oaidnu das maid álbmot atná vealtameahttumin iežas buresbirgejupmái sihke ovttat olmmožin ja oktasaččat álbmogin.

Eamiálbmogiid iešmearrideami siskkožis lea integritehta norbma, mas leat guokte earutkeahtes oli, kollektiiva ja individuála autonomiija. Individuála autonomiija dahje ovttatolbmo iešmearrideapmi sisttisoallá gorutlaš guoskkatmeahttunvuoda ja čavddisvuoda (integritehta). Kollektiiva iešmearrideami guovddážiis lea gis eamiálbmogiid eatnamiid integritehta. Guktuid iešmearrideami oliid berre váldit vuhtii buot iešmearrideami ollašuhttinveggamušain. Dán artihkkalis suokkardan vuos mo sámekkiit leat ollašuhttan sohkaabealledásseárvvu ja dasto dan, manin sohkaabealli berre šaddat guovddáš oassin eamiálbmogiid iešmearridangažaldagain.

Čuolbma

Eamiálbmogiid iešmearrideapmi mearkkaša váldegaskavuodaid burgima ja ođđasithábmema. Politihkalaččat fokus lea leamaš oazžut eamiálbmogiidda dásseárvosaš sajádaga eará álbmogiid gaskkas. Mu ja earáid dutkamušat goit čájehit, ahte dat lea váilevaš ja ahte eamiálbmogiid iešmearrideapmi berre sisttisoallat maiddái sohkaabealliid gaskasaš vuoiggalašvuoda. Koloniála vuogádagat, maiddái hálldašanvuogádagat, leat nuppástuhttan sohkaabealliid gaskavuodaid eamiálbmogiid servodagain ja ásahan eamiálbmotvuogádagaide seammalágan sohkaabealleortnegiid mat gávdnojit oarjemáilmmi politihkalaš struktuvrrain. Dan sivas lea vealtameahttun ahte sohkaabealli ja dan guorahallan šaddá guovddáš oassin eamiálbmogiid iešmearrideami ollašuhttimis – muđui iešmearrideapmi dušše seailuha ja ođasmahtta koloniála válldi eamiálbmogiid iešstivrema namas.

Dásseárvu ii leat seammá go almmái- ja nissonolbmuid seammá stuorra proseanta, muhto guoská olu čiekŋaleappot rivttiide, geatnegasvuodaide, vejolašvuodaide ja árvvuide, man ala servodat lea huksejuvvon.

Guorahallan

Elsa Laula rahčamusain cegget báikkálaš sámeservviid ja čohkket sámiid vuosttas našunála čeahkkimii Roandimis 1917 lei stuorra mearkkašupmi sámi politihkalaš lihkadusa riegeameamis. Laula maŋŋá sámenissonat jávke guhkes áigái sámeapolitihkas, muhto dilli rievddagođii fas 1990-logus iešguđet rahčamiid boadusin. Dán áigge gullá dávjá, ahte otná sámeservvodagas sohka bealle dásseárvu lea ollašuvvan, go sámenissonat leat nu valjis politihkalaš ja eará ása husain, maiddái njunušbáikkiin. Dásseárvu ii dattetge leat seammá go almmái- ja nissonolbmuid seammá stuorra proseanta, muhto guoská olu čiekŋaleappot rivttiide, geatnegasvuodaide, vejolašvuodaide ja árvvuide, man ala servodat lea huksejuvvon.

Sohka bealle dásseárvu lea ožžon iešguđetlágan fuomášumi golmma sámedikkis. Suomas sámediggi ii leat goassige hábmen sohka bealle dásseárvvu strategalaš plána numo Ruota ja Norgga sámedikkis. Vuosttas strategalaš plána ráhkaduvvui Norgga sámedikkis jagis 1999. Dat ja ođđasut plána (2009-2013) deattuhit formála dásseárvvu (nissoniid proseanttat ása husain) ja individuála dási. Fuomašupmi leamaš eanaš nissonolbmuid iešvuodain, nu ahte nissonat ja sin dáiddut ja vejolašvuodát buohtastahttojuvvojit almmáiolbmuid norpmatuvvalaš politihkkenvuohká. Gieskat almmustuvvan Sámedikki dieđáhus dásseárvvu birra (golggotmánnu 2020) lea viiddidan oainnu ja fuomašuhttá, ahte dásseárvvus háladettiin “ii leat doarvái dušše árvvoštallat erohusa gaskal nissoniid ja albmáid.” Dieđáhusa fokus lea sohka bealrollain ja stereotiippain, ja sohka bealle dásseárvu ii dieđáhusas laktojuvvo gažaldahkii sámiid iešmearrideamis dahje dan ollašuhhtimis.

Ruota sámediggi hábmii vuosttas strategalaš plána 2002:s ja ođasmahtii dan 2016:s. Stuorámus erohus Norgga dásseárvoplána ektui lea vuolggasadji dásseárvvu struktuvrralaš dásis; servodaga eahpedássidis váldegaskavuodain ja das, mo servodagas almmáiolmmoš adno norbman. Dušše Ruota sámedikki dásseárvoplána váldá vuhtii servodaga sohka bealáiduvván váldestruktuvrraid, guorahallá daid váikkuhusaid sámeservvodagas ja sámeapolitihkas ja evttoha doaibmabijuid dili buorideapmái. Sámedikkiid vuohki gieđahallat sohka bealle áššiid sulastahtá válde servodagaid dásseárvustrategiijaid, mat deattuhit nissoniid politihkalaš oassálastima ja mat leat unnán beroštuvvan guorahallat sohka beallái guoski struktuvrralaš váldegaskavuodaid politihkas ja servodagas. Dain váilu vuđolaš suokkardallan dásseárvvu sisdoalus ja mearkkašumis namalassii sámeservvodagas ja das, galggašii go dásseárvopolitihkka sámeservvodagas leat nuppelágan sihke sisdoalu ja fokusa ektui go Davviriekkain ja válde servodagain.

Beroškeahttá das ahte Ruota sámedikkis lea čiekŋaleamos áddejupmi sohka bealle dásseárvui, mángasat mu dutkamuššii oassálastán olbmot oaivvildedje ahte sohka bealle áššit lávejit gahčat eret maiddái Ruota sámedikki áššelisttuin.

<p><i>Politiikkalaš vuogádagat, mearrádusaid dahkan ja almmáiolbmuid politiikkalaš láhtten adnojuvvojit sohkabealleneutrálán, mas čuovvu ahte nissonat dulkojuvvojit váilevažžan, geat dárbbášit erenoamáš doaimbajibuid vai sáhttet buorebut oassálastit neutrála politiikkalaš vuogádagaide.</i></p>	<p>Sámi riikkaservi miellahttu celkkii: “Sámi organisašuvnnat eai vuorut sosiála áššiid danin go daid mielas galgá vuos čoavdit eananvuogátvuodaid ja luondduresursagažaldagaid.” Dát lea dábálaš oaidnu nu nationalisttalaš dáistalemiin go sámepolitiikkasge ja vuhtto maid davviriikkalaš sámesoahpamuševttohusas.</p> <p>Sivva dasa, manne “sosiála áššit” numo sohkabeallevealaheapmi eai váldon fárrui sámesoahpamuša tekstii lei ahte dat leat “siskkáldas” áššit maid galgá čoavdit <i>manjelis</i>. Muhto numo máilmmi nationalisttalaš dáistalemit čájehit, “manjelis” ii láve goassige boahit. Go dáistaleapmi našuvnnas (dahje iešmearrideamis) lea vuitojuvvon, sohkabealleáššit badjelgehččojuvvojit dahje vajálduvvojit ja nissoniid gáibádušat ja viggámušat manjiduvvojit ain (dahje hilgojuvvojit oalát).</p> <p>Measta buot mu dutkamuššii oassálastán sámít ledje ovttaoavilís, ahte sámedikkit ja sámepolitiikka oppalohkáit leat ain almmáiolbmuid arenat erenoamážit go lea sáhka iešmearrideamis. Vaikko sámennissoniid árbevirolaš sajádat, rolla ja geatnegasvuodát bohtet ovdan muhtin muddui, váldolinjá sohkabealledásseárvvus čuovvu davviriikkalaš oainnuid bienasta bitnii.</p> <p>Vaikko dát muhtimin gažaduvvoge servodatságastallamis, dat liikká bissu sohkabealledásseárvvu vuodđun, man ala sámedikkiid strategalaš plánat hábmejuvvojit. Dasa lassin sohkabealli lea dábálaččat sámi politiikkalaš ásahusain fáddá ja bargu mii gullá nissoniidda – dát maid lea vierrun birra máilmmi.</p> <p>Go politiikkalaš válddi sohkabeallestruktuvrrat eai guorahallo, boadusin leat doaimbajibidjoevttotusat, main geahččalit buoridit nissoniidda vejolašvuodaid oassálastit politiikkii dássalága almmáiolbmuiguin. Nissoniid váilevaš oassálastin ja politiikkalaš váldi čilgejuvvo sin iešvuodaid ja diliid bokte (mat eai leat seammá buorit go almmáiolbmuid), dan sadjái go ahte guorahalašii ráddjejeaddji sohkabeallerollaid ja -stereotiippaid.</p> <p>Politiikkalaš vuogádagat, mearrádusaid dahkan ja almmáiolbmuid politiikkalaš láhtten adnojuvvojit sohkabealleneutrálán, mas čuovvu ahte nissonat dulkojuvvojit váilevažžan, geat dárbbášit erenoamáš doaimbajibuid vai sáhttet buorebut oassálastit neutrála politiikkalaš vuogádagaide.</p> <p>Vaikko feministtalaš politiikkadutkan lea nuppelogi jagi dassái heaitán suokkardeamis gažaldaga “mii lea boastut nissonolbmuid” ja baicce molson jealdadahkii “mii lea boastut vuogádagas,” eamiálbmogiid politiikkalaš ásahusat maid suokkardin iežan dutkamušas, ain jerret “mii lea boastut nissoniiguin”.</p> <p>Ležžet dat politiikkalaš ásahusat Sámis, Ruonáeatnamis dahje Kanadas, daid mielde eamiálbmotnissoniin leat váilivuodát. Dat leat sis geain váilu máhttu, váilot dáiddut ja resurssat: roahkkatvuotta, ovdanbuktin- ja ráddádallandáiddut, gulahallantekniikat, persovnnalaš fierpmádagat, doarjja mánáiddikšumii ja nu ain.</p>
--	---

<p><i>Jos eamiálbmogiid iešmearrideami váimmožis lea buot váldegaskavuodaid burgin (ii dušše eamiálbmogiid ja stáhtaid gaskkas), vuolggasadjin berre leat ahte sohkabealis lea mearkkašupmi.</i></p>	<p>Dalle go eamiálbmotnissonat čájehit roahkkatvuoda, máhttet digaštallat dahje servet politihkkii ja guđdet mánáideaset ruoktot, sin árvoštallet almmolaččat garra sániin ja muhtimin juoba bealkáhallet “fuones eadnin”. Vaikko eadnivuolta adnojuvvo eamiálbmogiid gaskkas alla árvvus ja muhtimin joba bassin, árvvusatnin ráddjejuvvo politihka olggobeallái. Eamiálbmogiid politihkalaš diskursa dávjá badjelgeahččá nissoniid nuppelágan vuoruhemiid, oainnuid ja doaimmaid iešmearrideami odđasuhttimis.</p> <p>Dat ii váldde vuhtii mo nuppelágan oainnuid vehkiin leat geahččaleamen rievdadit ja maiddái hábmet odđasit iešstivrenguogádaga nu, ahte dat válddášii vuhtii badjelgehččon áššiid, mat gullet earutkeahces oassin iešmearrideapmái. Deháleamos gažaldat ii leat eamiálbmotnissoniid searvadahttin dahje sin politihkalaš oassálastin – lasihit nissoniid ja fierrut – muhto vudoleappot eamiálbmogiid iešstivrema sohkabealáidahttin.</p> <p>Dát mearkkaša ahte iešstivren hábmejuvvo plánaid dásis jo nu ahte buohkat leat mielde, ja ahte buohkaid dárbbut ja beroštumit válđojuvvojit vuhtii vuosttas lávkkiid rájes.</p>
	<p>Jos eamiálbmogiid iešmearrideami váimmožis lea <i>buot</i> váldegaskavuodaid burgin (ii dušše eamiálbmogiid ja stáhtaid gaskasaš numo dávjá leamaš), dan vuolggasadjin berre leat ahte sohkabealis lea mearkkašupmi. Dát mearkkaša earret eará dan, ahte berre áddet ja fuomášit mo iešstivren ja iešmearrideapmi leat sohkabealáiduvvan doahpagat, mat badjelgehččet ja jaskkodahttet dihto áššiid.</p> <p>Dat mearkkaša maid dan dovddasteami ja dohkkeheami, ahte go ja jos eamiálbmogiid iešmearrideapmi ollašuvvá, buot ii liikká leat fáhkkestaga bures. Jos servodagas leat olmmošjoavkkut, geaid beroštumit ja dárbbut leat systemáhtalaččat hoigaduvvon eret áhusaid hábmemis ja politihkalaš vuogádagaid ceggemis, bálggis-sorjevašvuolta dahká hui váttisin siskkáldahttit (eang. incorporate) olggušuvvon olmmošjoavkkuid, sin jienaid, oainnuid ja beroštumiid maŋgelis.</p> <p>Loahpa loahpas eamiálbmogiid iešmearrideami ollašuttin mihtiduvvo dainna, man bures dat lea lihkestuvvan jávkadit veahkaválldi nissoniid, mánáid ja LGBTQ2S olbmuid vuostá. Eamiálbmotdutkit ja aktivisttat leat čájehan ahte iešmearrideami, servoša ja olbmuid fámuidahttima ja veahkaválldi geahpedeami gaskkas lea njuolggoktavuohta. Sihke kollektiiva ja individa dási fámuidahttimis lea guovddáš rolla eamiálbmotservodagaid lágalaš ja politihkkalaš ovdáneamis.</p> <p>Eamiálbmotnissoniid searvvit leat guhká deattuhan ahte politihkalaš ja ekonomalaš iešmearrideami ii sáhte sirret ovtatolbmuid, bearrašiid ja servošiid dearvvašvuodas ja buresbirgejumis. Pauktuutit, inuihttanissoniid našunála organisašuvdna Kanadas ovdamearkka dihtii cealká, ahte inuihttaservodat ii sáhte menestuvvat ja ovdánit nu guhká go veahkaválldi lea árgábeaivválaš gillámuš.</p>

<p><i>Jos eamiálbmogiid iešmearrideapmi lea oktasaš vuoddoárvu, mis lea dárbu váldit olu stuorát ovddasvástádusa iežamet daguin ja doaimmain sihke individuála ja kollektiiva dásiin ja smiehttat odđasit, maid oktasaš ovddasvástádus mearkkaša.</i></p>	<p>Mii galgá dáhpáhuvvat?</p> <p>Jos mii áigut ollašuhttit iešmearrideami oktasaš vuoddoárvun, mii dárbašit hábmegoahtit odđa kollektiiva norpmaid dahje njuolggadusaid. Ii leat doarvái oahpahit nissoniidda iešbealušteami – dalle leat dohkkehan veahkaválldi oassin iežamet servodagas. Numo muhtin dutkamusa oassálastit celke, mis soitet leat buorit lágat – juogo dásseárvoláгат numo Ruonáeatnamis dahje árbevirolaš eamiálbmotlágat – muhto fuones norpmat. Láгат eai okto rievdat olbmuid láhttema ja dan, mii adnojuvvo dohkalažžan servodagas. Mii galgat oktasaččat fuomášit ja dohkkehit ahte min ovddeš norpmat eai šat doaimma, numo oktasaš ráfi norbma smávva, árbevirolaš sámeservošiin, man birra muhtin oassálastit hálle.</p> <p>Okta odđa norbma berrešii leat nana miehtan, mii sisttisdoallá sihke kollektiiva ja ovttatolbmo miehtama ja mii guoská maiddá gorutlaš guoskatmeahtunvuhtii, ii dušše eanangeavaheapmái (vrd. integritehta norbma, mas lei sáhka vuosttas čállošis). Numo okta oassálasti logai, dárbašit odđa norpmaid ovdamearkka dihtii dilis, mas almmáiolmmoš illásta eamidis lávvardaga ja boahtá stivračoahkkimii vuossárgga. Odđa norpma mielde dákkár láhtten šattašii dohkketmeahttumin servodagas. Nappo dehálaš ja áigeguovdilis bargun lea mearridit makkár norpmaid mii dohkkehit ja váldit atnui iežamet iešstivrema vuodđun: dakkáriid mat leat eahpelihkostuvvan suddjet nissoniid, mánáid ja LGBTQ2S olbmuid veahkaválldis ja mat dohkkehit illásteami, vai odđa norpmaid, maid mielde veahkaválldi šaddá almmolaš áššin man eat sáhte dohkkehit?</p> <p>Jos eamiálbmogiid iešmearrideapmi lea oktasaš vuoddoárvu, mis lea dárbu váldit olu stuorát ovddasvástádusa iežamet daguin ja doaimmain sihke individuála ja kollektiiva dásiin ja smiehttat odđasit, maid oktasaš ovddasvástádus mearkkaša. Makkár geatnegasvuodát ja doaimmat stáhtas leat eamiálbmogiid ektui, vai dat doalaha ja ovddida integritehta norpma dan guovtti mearkkašumis? Makkár rollat ja ovddasvástadusat leat servodaga ásašusain, naba servošiid sosiála ja eahpeformála fierpmádagain? Makkár rolla lea sohkaškasvuodáin integritehta ovddideamis ja doalaheamis eandalitge individa dásis? Makkár odđa ásašusaid lea dárbu cegget ja mo?</p> <p>Buot dát ja eará doaibmabijut lunddolaččat gáibidit sohkašbeali ja iešmearrideami gaskasaš skurčču (hierarkiija ja opposišuvnna) jávisteami. Dán skurčču jávisteapmi lea iešmearrideami ollašuhttima eaktu. Eandalitge Kanaádas muhtin eamiálbmotnissonat leat hállagoahtán eamiálbmogiid iešstivrema rematriašuvnnaš. Rematriašuvdna máksá eamiálbmogiid iežaset politihkalaš vuogádagain legitimatehta ealáskahttima ja nissoniid historjjálaš politihkalaš ja ekonomalaš auktoritehta odđasit atnuiváldima ja gievruideami servodagas. Rematriašuvdna máksá eamiálbmogiid iešmearrideami nanosmahttima sin iežaset vuolggasajiin ja árvvuid ja vuogádagain vuodul. Dat máksá maiddá eamiálbmogiid politihkalaš jurddašeami ealáskahttima oktanága sohkašbealleveahkaválldi eastademiin.</p> <p>Muhtin eamiálbmotservodagain nissoniin lei árbevirolaččat alla politihkalaš ja servodatlaš mearridanváldi ja posišuvnnaš, mat spiehkkašedje almmáiolbmuid politihkalaš ja eará rollain. Koloniála vuogádagain goit badjelgehčče daid ja mángga sajis dat sihkastuvvojedje eret formála mearridanstruktuvrrain. Muhtin guovlluin gávdno ain váljis diehtu dán historjjálaš posišuvnnaš ja doppe rematriašuvnna soaitá leat álkit ollašuhttit. Eamiálbmotservodagain gos nissoniin eai</p>
---	--

<p><i>Rematriašuvdna máksá eamiálbmogiid iešmearrideami nanosmahttima sin iežaset vuolggasajiin ja árvvuid ja vuogádagaid vuodul.</i></p>	<p>leamaš erenoamáš politihkalaš auktoritehta ja mearridanváldi (dahje gos dát diehtu ii leat gávdnamis), iešstivrema rematriašuvdna sáhtta liikká doaibmat veahkkeneavvun burgigoahtit hierarkiija iešmearridan- ja sohkaabealleássiid gaskkas. Vuosttas lávki dasa lea ahte mii hilgut gáržžes jurddašeami das, mo iešmearrideami sáhtta ovdánahttit dušše politihkalaš ášahusaid ja oassálastima bokte.</p> <p>Nissonat, geat oassálaste mu dutkamušii hálle viidát iešguđet vugiin, mo sii ovddidit iešmearrideami formála vuogádagaid olggobealde. Sii servet iežaset servodagaid huksemii mánáid bajásgeassimiin ja oahpahemiin, eamiálbmotgielaid hállamiin iežas ja eará mánáide, proteastaide oassálastimiin, báikkálaš prográmmaid ceggemiin ja jodihemiin, veahkaválldi oaffariid doarjumiin ja veahkehemiin, patriarkála ja heteronormatiivvalaš oainnuid ja doaladumiid gažademiin servodagas ja dutkamušas, eamiálbmogiid iešmearrideami teorrija ovddideamiin ja nu ain. Buohkat ledje ovttaoavilis das, ahte eamiálbmogiid iešmearrideapmi ii ollašuva almmá sohkaabealle vuogálašvuoda haga.</p> <p>Ávžžuhusat</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Burgit hierarkiija, mii lea sohkaabealle- ja iešmearridanássiid gaskkas nu ahte sohkaabealleveahkaválldi jávkadeapmi šaddá eamiálbmogiid iešmearridangažaldagaid earutkeahces oassin, ii juoidá man sáhtta bargat maŋelis. 2. Váldit dásseárvogažaldagaid oassin iešstivrenguogádagaid hábmema ja huksema álggu rájes. 3. Čiekŋudit sohkaabealledásseárvvu áddejumi sámeservodagas ja áddegoahtit struktuvrralaš hehttehusaid (maidái politihkalaš ášahusain) dan sadjái go čilget čuoimmaid ovttatolbmo váilevuodain. 4. Ságastit almmolaččat servodaga norpmaid birra ja hábmegoahtit odđa norpmaid, maid vuodđun lea iešmearrideapmi (omd. nana miehtama norbma, mii sisttisoallá sihke ovttatolbmo gorutlaš ja eatnamiidda guoski miehtama).
---	---